Олександр МОСКАЛЕНКО
(Ніжин)

Від водяного колеса до вітряка або Як еволюціонував млинарський промисел на Ніжинщині (XVII–XIX ст.)

Чільне місце з-поміж різноманітних промислів Ніжинщини – як і в Україні загалом – займало млинарство. Це зрозуміло, оскільки найбільш важливим продуктом у структурі харчування східних слов'ян, зокрема, українців був і є хліб і різноманітні хлібопродукти. Поширення товарного зернового землеробства на Лівобережжі в 20–х – 40–х роках XVII ст. створило економічне підґрунтя розвитку млинарського промислу.

На Ніжинщині борошномельно-круп'яне виробництво поділялося на домашнє, яке базувалося на використанні ручних жорен, і млинарсько-промислове, де використовувалася енергія води чи вітру. Відповідно, млини у своїй більшості, поділялися на водяні та вітряки, в яких силою води чи вітру через систему валів і коліс приводилися в дію млинарські пристрої. З XIV ст. в Україні набувають поширення водяні млини, які використовувалися для помелу зерна, виготовлення крупи, валяння сукна, приведення в дію ковальських міхів тощо.

Будівництво водяних млинів було трудомісткою процедурою, вимагало кооперації зусиль багатьох людей, часу, різноманітних будівельних матеріалів і певних майстерських навичок. Спочатку річку перегороджували насипними земляними греблями, а потім на них споруджувалися млини. Водяні млини являли собою двоповерхові зрубні будівлі з чотирисхилим дахом на кроквах; встановлювалися під греблею так, аби вода із запруди лотком падала на водяне колесо, встановлене на валу, що йшов у млин і через баклушу й веретено обертав жорна, розміщені вище, переважно на другому поверсі чи спеціальному помості. Жорна з усіма пристосуваннями називалися поставами. Здебільшого, водяні млини мали один, два, три чи більше постав і ступ для виготовлення крупи. Потужність водяних млинів вимірювалася кількістю кіл і становила від одного до дванадцяти, а часом і більше [1]. На великих річках і ставах водяні млини споруджувалися з підливними колесами, коли вода діяла знизу на лопаті, на невеликих же річках із достатньо швидкою течією між крутими і вузькими берегами будувалися млини з наливними колесами, які приводилися в рух водою, що падала в ящички-кювети і своєю вагою обертала їх. На Ніжинщині більша частина водяних млинів була споруджена якраз із підливними колесами [2].

Великі водяні млини мали 3–4 водяні колеса, які обертали жорна. Зерно завозили з греблі на другий поверх млина, а борошно забирали з першого, куди також був під'їзд [3].

Найбільш ранні документальні повідомлення про побудову і функціонування водяних млинів на Ніжинщині стосуються 20–х років XVII ст. За Деулінським перемир'ям у 1618 р. Чернігово-Сіверська земля остаточно відійшла від Московської держави до Речі Посполитої, яка відразу ж заходилася вживати термінових заходів для закріплення нових територіальних надбань. З цією метою на місці давньоруських городищ засновувалися міста і містечка, їхнім мешканцям надавалося магдебурзьке право, а селянам – слободи терміном на 5, 10, 15 і, навіть, більше років, унаслідок чого Приостер'я швидко заселялося.

На початку XVII ст. Ніжинщина мала досить густу гідромережу, ще не зіпсовану на той час антропогенними чинниками. Найбільшою водною артерією був неглибокий, але широкий і повноводний Остер; менші річки в селах Кропивна (р. В'юниця), Вербівка (р. Носівка), Новий Потік (р. Дівиця), Хима, Химівка, Рибець, Черняхівка, Смоляж, Вересоч, дві річки з однаковою назвою Смолянка, Богачка теж на той час мали постійну течію – навіть влітку. Ці річки витікали з боліт, маючи постійну підпитку водою, на що звернув свою увагу ще О. Русов у 80–х роках XIX ст.: "Топографическое же устройство поверхности Нежинского уезда таково, что площадь его служит местом зарождения и питания из болот речек, идущих в разные стороны" [4]. Відтак, наявні водні ресурси Приостер'я були вельми перспективними для будівництва на Ніжинщині водяних млинів. Польський король Сигізмунд III, надаючи Ніжину грамотою від 26 березня 1625 р. магдебурзьке право, дозволяв міщанам варити пиво, робити солод, викурювати горілку. Але збіжжя, солод потрібно було молоти за певну плату: "На то повинны будут все мещане нежинские <…> всякие солоды и збожжа свои у млинах молоти на реке Остре под самым местом Нежином и платити за мливо ведлуг устава ревизорского" [5]. В разі необхідності, коли "гребля поправы потребовала бы, тоди все мещане нежинские челядь свою на гвалт посылать мают абы гребля у двох млинов, каких на реке Остре есть <…> ведлуг потребы засыповать и соломы навозить, и дерево, хворост, камени до млинов визити и млины поправлять будут" [6].

Документ засвідчує наявність в межах Ніжина у 1625 р. на р. Остер принаймні 2 водяних млинів. І це був тільки початок будівництва водяних млинів на Ніжинщині. іншим документом староста кобижчанський Христофор Зембрицький, "имеючи третую часть млина на реце Вербовке в Носовке, своим собственным капиталом зделаную <…> в сем году 1628 месяца августа 1–го дня з доброй воли своей, той млин <…> за коп 60 лечбы литовской, продал Саве Ивановичу, меднику Вербскому и с которого млина ему Саве по сему купчему запису, всякие користи волно будет получать" [7].

Це перші відомості про водяні млини на Ніжинщині, яких перед початком Національно-визвольної війни українського народу було вже чимало на Острі й інших річках Ніжинщини.

Конституювання і розбудова Української козацької держави – Гетьманщини в середині XVII ст. "дало українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства" [8], що позитивно позначилося на економічному розвиткові Лівобережжя. Млинарський промисел, як один із найбільш прибуткових, знаходився під контролем гетьманської адміністрації; будівництво млинів здійснювалося лише з її дозволу, так само як і надання цих млинів у приватну власність. Згодом цю функцію гетьманської влади набув московський уряд, видаючи відповідні царські грамотами. За помел із кожного водяного млина у військовий скарб, бралася "військова мірочка" – мірчук. Гетьман І. Мазепа надаючи в 1694 р. ніжинському полковому писарю Івану Перацькому на ранг "селце Вересоч на реце Смолянке млин о трох колах", наказував обов'язково "мерочку войскової сплачивать" [9] у військову казну. У відповідь на аналогічне прохання Івангородського сотника Ніжинського полку Федора Малюги в 1697 р. гетьман дозволив йому "на меской гребле ивангородской, построити млин на реце Остер" і "мерочку войсковою сплачивать" [10].

У другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст. документи фіксують побутування на Ніжинщині великої кількості водяних млинів, які були зведені на Острі, Крапивній, Смолянці, Богачці й інших річках. Цікаву інформацію про це містять матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1730 років. Останнє проводилося з метою узаконення передачі у спадщину de facto утримуваних тимчасових володінь козацької старшини та збільшення прибутків у гетьманську казну. Влітку 1729 р. в усі полки Підгетьманської України, в т.ч. й до Ніжинського, прибули канцеляристи гетьманського уряду і, переїжджаючи з села в село, з'ясовували, коли воно було засноване, кому і коли належало, на яких юридичних підставах тощо. Знайшли відбиття в документах слідства також питання наявності в певній місцевості млинів й інших промислів. Так, цар Олексій Михайлович жалував ніжинського війта Олександра Цурковського своєю грамотою від 26 березня 1660 р. "владеть вотчинами деревнею Кукшинкою, деревнею Колесниками, деревнею Мильниками (сучасне с. Григорівка – ***авт.***) с мельницею на реце Остре <…> да мельницами Вересовкою и Козаревкою" [11]. Нижче від Мильників і Колесників за течією Остра "в местечку Мрин старожилые люди <…> сознали о мелнице на реке Остре стоячей, что она мелница в прежнем веке ужо была, тою мелницею владел Грицко мелник житель мринский" [12]. "В городе Нежине мелница о трох колах, купленая писарем полковым Завадским, которым (тобто млином – ***авт.***) после его владел полковник Нежинский и гетман Скоропадский, а ныне владеет полковник Нежинский Хрущов на уряд подковничества" [13]. Цар Петро I надав сербському полковнику на царській службі Пантелеймону Божичу та сину його Івану Божичу "села Переяславку и Бурковку 9 июня 1720 года на маетности и мелницы: одна мелница о 2–х колах мучных на реке Остре и мелница одна о едном коле на реке Рыбце <…> и дать ему часть войсковою с одного каменя мучного на гребле" [14]. Ніжинський полковник Петро Толстой надав ніжинському полковому осавулу Мойсею Левицькому 19 серпня 1722 р. "синяковский (тобто в с. Синяки, сучасне с. Григоро-Іванівка – ***авт.***) млин на реке Крапивной о дву колесах: одно колесо мелет, другое толчет" [15].

Отримували у володіння водяні млини і духовні особи та монастирі. 26 червня 1688 р. гетьман І. Мазепа своїм універсалом надав чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу маєтності "с деревнями Селище, Хотиновка, Лихачов, Комаровка с мелницами и со всеми угодьями" [16], цар Петро I у 1694 р. пожалував маєтності Києвобратському монастирю "в Нежинском полку в Ивангородском ключе на село Белмачовку да на мелницу о двух жерновах на реке Остре" [17].

Навіть невеликі болотні річки Ніжинщини були забудовані водяними млинами. В 1740 р. "при местечке Веркиевце, на речке болотной прозваной Богачкой, мелница една, о едном коле, в которой семено мелется попа Заньковского Василия <…> при Берестовце на речке болотной, прозваной Смолянкой, мелниц две сотника Веркиевского Ивана Армашевского [18]. На тій же Смолянці згадуються водяні млини у селах Комарівці й Іллінцях [19].

Найбільшого поширення водяні млини на Ніжинщині набули в 70–х – 80–х роках XVIII ст. Основну роль в економічному житті регіону, як і впродовж попередніх сторіч, відігравало сільське господарство, зокрема землеробська галузь. За свідченням О.Шафонського, врожайність тут становила сам–7, навіть, сам–10 [20]. Відтак, відчувалася потреба в зростанні кількості млинів, які постали на той час практично на всіх

більш-менш придатних для цього річках і водоймах: у Більмачівці на Острі – 1, Івангороді на Острі – 5, Крутьках (частина сучасного с. Крути – ***авт.***) на Острі – 2, Переяславці на Острі – 1, Липовому Розі на Острі – 6, Мильниках на Острі – 1 містечку Мрин на Острі – 5, Киселівці на Острі – 2, Адамівці на Острі – 1, Володьковій Дівиці (сучасне с. Червоні Партизани – ***авт.***) на Новому Потоці – 3, Хвилівці на Крапивній – 1, Синяках на Крапивній – 1, в містечку Носівка на Носовочці – 2, в Пашківці на Химовці – 1, в Курилівці на Химі – 1, в селах і хуторах на Смолянці–Вересочі – 17, в містечку Веркіївці (сучасне с. Вертіївка – ***авт.***) на болоті Богачка – 1. Безпосередньо в Ніжині на Острі працювало 7 водяних млинів, з яких 4 були споруджені на міській греблі й мали 13 постав, ще 3 млина, які мали 5 постав, розташовувалися на другій греблі, яка знаходилася у поруч із передмістям Овдіївка. Разом у Ніжині та його околицях натоді працювало 38 водяних млинів [21].

Інтенсивне будівництво млинів на річках Ніжинщини, двохсотрічний час їх функціонування, призвели до деградації річкової системи краю. Дно річок замулилося, течія сповільнилася і річки перетворювалися на болота, як, наприклад, р. Богачка у Веркіївці, яка в 1740 р. була болотною річкою, а в 80–ті роки XVIII ст. перетворилася на типове болото. Найбільша річка Ніжинщини Остер "в тех только местах <…> видна, где она мельничными плотинами запружена, а в других она более болото представляет" [22].

Уже в першій половині XIX ст. більша частина гребель на річках Ніжинщини, де раніше стояли водяні млини, були розібрані, а самі водяні млини практично зникли. До середини XIX ст. (найдовше в Ніжині) працювала друга, Овдіївська гребля з водяними млинами [23]. За сто років після О. Шафонського український статистик, етнограф, громадський діяч О. Русов у статистико-економічному описі Ніжинського повіту вказує на наявність одного монастирського водяного млина у Мрині та ще двох водяних млинів у лісах біля хут. Клобукова вище Мрина проти течії Остра, а "на всём остальном течении Остра водяных мельниц больше нет, нет их и на других речках уезда, так как все прочие реки уже не имеют постоянного течения" [24].

Отже, можна констатувати, що епоха водяних млинів на Ніжинщині, яка тривала майже три століття, закінчилися безповоротно. На зміну використанню енергії води у млинарському промислі йшло використання енергії вітру.

Вітряки на Ніжинщині починають поширюватися з останньої чверті XVIII ст. У 1786 р. їх нараховувалося 308, у т.ч. 15 у Ніжині [25]. Шість із них були у передмісті Мигалівка, 9 – у Новому місті на правому березі Остра [26]. За М. Домонтовичем, станом на 60–ті роки XIX ст. "кроме водяных мельниц, в губернии еще более находится ветряных мельниц, встречающихся в значительном числе почти в каждом селении" [27].

У XIX ст. на Чернігівщині, Ніжинщині, зокрема, відомі два типи вітряків: шатрові й стовпові. У шатрових вітряках за вітром повертався лише дах, у якому був закріплений вал із колесом і крилами. Такі вітряки за країною запозичення конструкції на Чернігівщині називали "голландськими". Вони мали "крыльев обыкновенно четыре, обтянутых парусиною. Устройство их весьма дорого и их весьма редко можно встретить даже у багатых владельцев. Они делаются в виде усечённого конуса, в два или даже в три этажа: на каждом этаже помещается по одному или по два постава камней" [28]. Це був потужний каркасний шатровий вітряк, який називали "машиною", але на Ні-

жинщині такий майже не зустрічався. Частіше побутували його різновиди, які тяжіли до місцевої будівельної традиції – "кругляки", котрі також мали різновиди від багатоповерхової стрімкої вежі зі зрубними восьмикутними стінами до двоповерхових із чотирикутними зрубними стінами [29].

Значно більшого поширення на Чернігівщині набули вітряки стовпової конструкції або "німецькі", в яких "крыша с крыльми обращается кругом на своём основании. Этих мельниц гораздо больше вследствие их прочности, лёгкости и доставляемых ими выгод" [30]. В таких вітряках за вітром повертався увесь вітряк, поставлений на зрубний стілець і центрований на ньому стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця. Самі ж стовпові вітряки являли собою двоповерхові каркасні споруди, вкриті соломою на кроквах. Вал із крилами та колесом розміщувався в просторі даху, але передачі прості – зусилля з колеса через баклушу й веретено йшло прямо на жорна, розміщені на другому поверсі. Перший поверх займала комора. Зерно піднімали коловоротом на другий поверх і засипали у кіш над жорнами, а борошно з жорен сипалося лотком на перший поверх у скриню. Такі вітряки відомі не лише каркасні, але й зрубні. Побутував й більш архаїчний різновид цього типу вітряка – одноповерховий зі зрубними чи каркасними стінами, але зустрічався він рідко. За такої конструкції потрібна технологічна висота між скринею, жорнами та кошем для зерна досягалася влаштуванням у вітряку підвищеного помосту дня жорен. "Така одноповерхова зрубна будівля з піддашком перед дверима і дахом на кроквах, критим соломою, мало чим відрізнялася від традиційної селянської комори, яка є безсумнівно, будівельним прототипом такого вітряка на Чернігівщині" [31].

Вітряки Ніжинщини "вписувалися" у наведені конструктивно-технологічні характеристики, але мали деяку незначну своєрідність у порівнянні з іншими місцевостями Чернігівщини. "Витряки Нежинского уезда, больше четырёхугольной, чем многогранной формы, имеют обыкновенно аршин 4–5 в длину и ширину и аршин 8–10 в высоту. Делаются из дерева дубового, осинового, кроются соломенными крышами, снабжены по большей частью не четырьмя, а шестью крыльми, длиною каждое в сажень и шириною в подаршина. Жернова ветряков имеют 5,1/2 четвертей или даже 1,1/2 аршина в диаметре. Камни эти называемые шестериками, покупаются обыкновенно в Нежине, куда привозятся из Путивля. Строятся ветряки местными плотниками и кузнецами и в работе обходятся от 200 до 350 рублей" [35]. Заможні люди для спорудження вітряків використовували більш дорогі, але надійні будівельні матеріали, як, наприклад, "мельницы в Переяславке панские, имеющие каменный фундамент, железные крыши и лучшие камни" [33].

Станом на 1880 р. у Ніжинському повіті нараховувалося 1705 вітряних млинів різної конструкції. Розподілялися вони за волостями таким чином:

– Мринська волость: Мрин – 39, Плоске – 52, Мильники – 3, Колесники – 8 Зруб – 1, Кукшин – 36, Хотинівка – 30. Разом – 169 млинів на волость;
– Стодольска волость: Стодоли – 23, Переходівка – 14, Смолянка – 75, Орлівка – 68, Дроздівка – 65. Разом – 245 млина на волость;

– Вересоцька волость: Вересоч – 48, Дрімайлівка – 24, Хибалівка – 37, Велика Кошелівка – 45. Разом – 154 млини на волость;
– Веркіївська волость: Веркіївка і хутори – 63, Заньки – 21, Черняхівка – 16, Мала Кошелівка – 15, Бобрик – 1. Разом – 116 млинів на волость;
– Липоворізька волость: Липів Ріг – 12, Березанка – 10, Переяслівка – 23, Крути – 28, Кагарлики (частина сучасного с. Крути – ***авт.***) – 46, Хвостики (сучасне с. Поляна – ***авт.***) – 4, Кунашівка – 10. Разом – 133 млини на волость;
– Синяківська волость: Синяки – 6, Крапивна – 5, Талалаївка і хутори – 54, Курилівка – 6, Пашківка – 2, Безуглівка – 50, Дорогинка – 17, Хвилівка – 3. Разом – 143 млини на волость;
– Бакаївська волость: Бакаївка – 30, Андріївка – 3, Заудайки – 15, на хуторах – 74. Разом – 122 млини на волость;
– Галицька волость: Галиця – 54, Сальне – 26, Шняківка – 13. Разом – 93 млини на волость;
– Терешківська волость: Терешківка – 17, Макіївка – 34, Татарська – 14, Ровчак і Степанівка (зараз об'єднане с. Ровчак-Степанівка – ***авт.***) – 22, Калинівка – 4. Разом – 91 млин на волость;
– Лосинівська волость: Лосинівка – 149, Богданівка – 4, Лановщина – 2, Леонідівка – 7, Вікторівка – 6. Разом – 168 млинів на волость;
– Володьководівицька волость: Володькова Дівиця – 96, Данине – 37, Шатура – 18. Разом – 151 млин на волость;
– Носівка і хутори – 120 млинів [34].

За підрахунками автора, за століття, яке минуло від часу здійснення О. Шафонським свого опису, кількість вітряків на Ніжинщині зросла більш, ніж у 5,5 разів. Наведені цифри наочно ілюструють потужний розвиток млинарського промислу на Ніжинщині.

Масове будівництво вітряків, потреби періодичної заміни жорен, викликали зростання попиту на млинові камені. Останні завозилися на Ніжинщину з Глухівського повіту, де їх видобували в лісах поблизу містечка Воронежа та с. Кочерги [35]. Поблизу останнього над р. Есманню знаходилася велика кам'яна гора з потужним кар'єром, який належав поміщику Міклашевському. В кар'єрі добувалися різні борошномельні камені, плити, цоколі, кам'яний щебінь для фундаментів тощо – "всего до 268 наименований изделий из коих до 130 мукомольных камней на сумму 6590 рублей" [36]. Видобуток млинових каменів для жорен на цьому кар'єрі розпочався у 1840 р. Сам процес добування здійснювали влітку, але оброблювали добутий камінь протягом усього року.

Поблизу с. Кочерги знаходився ще один кар'єр із видобування каменю, який належав поміщику Мазуркевичу. Третій потужний кар'єр для добування млинових каменів теж знаходився у Глухівському повіті поблизу хут. Курдюмівського і належав відомому купцю та підприємцю Терещенку. В цьому кар'єрі "ежегодно добывается каменя на сумму 5000 рублей серебром. В каменоломнях, главным образом изготовляют жернова различных размеров, ценою от 50 до 300 рублей" [37]. Ціна млинових каменів залежала не тільки від їх розмірів, але й від структури. Однакових розмірів "осьмерики ценятся от 100 до 250 рублей, смотря по тому, леденист ли камень или нет;

который леденист ценится дороже. Леденистым камнем промышленники и мельники называют тот, которого сложение более кристаллических частиц имеет" [38].

Вітряний млинарський промисел – як і водяний раніше – був досить прибутковим, незважаючи на значні витрати, пов'язані з наймом робітників, періодичним ремонтом млинового устаткування тощо. Схему розрахунків прибутковості вітряків показав О. Русов: "Если бы мы захотели исчислить приблизительный доход ветряка, то должны принять во внимание следующие особенности эксплуатации этих заведений. Там, где сидит на мельнице не сам хозяин, а нанятый "мірошник", то последний обыкновенно получает 3–ю мерку с "размера", то есть с того количества муки, которое дается мельнику вместо денежной платы. Поэтому из валового дохода от мельницы должно скинуть 1/3 часть на расходы по найму рабочих; процентов 7–8 также нужно скинуть на ежегодный ремонт машины и наём рабочих для ее поправки и содержания. Таким образом чистый доход от мельницы может быть просчитан лишь в 60 % от валового. Последний может быть исчислен на основе следующих соображений. Если в сутки мельница может перемолоть пудов 40–60 хлеба в зерне из которого выходит 37–56 пудов муки, то значит она в день владельцу ее может доставить от 2,1/2 до 4,3/4 пудов муки (12–ю – 15–ю мерку). Скинувши со стоимости этого количества 40 %, мы получим чистый доход, доставляемый мельницею владельцу в течение одних суток" [39].

Наприкінці XIX ст. з'являються перші парові млини, пізніше – й млини з нафтовими та газогенераторними двигунами, які виробляли велику кількість борошна і більш вищої якості. В 90–х роках XIX ст. в Ніжині на брошномельно-круп'яному заводі вже діяв паровий млин потужністю 17 кінських сил, який за рік переробляв 60–70 тисяч пудів різного сорту борошна [40].

У цілому, зазначимо, що незважаючи на впровадження парових і газогенераторних млинів – на відміну від водяних млинів надто залежних від екологічного чинника – вітряки продовжували вірою і правдою служити людям у селах Ніжинщини до 60–х років XX ст. Пізніше майже всі вони, на превеликий жаль, були розібрані. Між тим сучасний складний стан із енергозабезпеченням в Україні нагально вимагає пошуку альтернативних нафті й газу енергоносіїв, одним із найбільш актуальних є на сьогодні енергія вітру. Досвід Голландії, Бельгії, Німеччини, Данії, Франції, Португалії та інших країн показує доцільність експлуатації вітряків для забезпечення енергією міні-пекарень і навіть окремих селищ. Україна, Ніжинщина, зокрема, має потужні традиції у використанні енергії вітру – слід лише їх пригадати і застосувати залежно від вимог часу..

Посилання

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 463.
2. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Составил М.Домонтович. – СПб., 1865 – С. 347.
3. Чернігівщина… – С. 123.
4. *Русов А.* Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание. – Чернигов, 1880. – С. 56.
5. *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 180.
6. Там само. – С. 180.

7. *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.2.: Полки Киевский и Нежинский. – К., 1862. – С. 146.
8. *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991. – С. 145.
9. *Василенко Н.И.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 149.
10. *Лазаревский А.* Вказана праця. – С. 295.
11. *Василенко Н.И.* Вказана праця. – С. 111.
12. Там само. – С. 37.
13. Там само. – С. 67–68.
14. Там само. – С. 178.
15. Там само. – С. 121.
16. Там само. – С. 112.
17. *Лазаревский А.* Вказана праця. – С. 295.
18. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.2.: Полк Нежинский. – К.,1893. – С. 117, 119.
19. Там само. – С. 119.
20. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 27.
21. Там само. – С. 366, 442–443, 465.
22. Там само. – С. 10.
23. *Москаленко Ю.С.* Млини на Острі // Під прапором Леніна. – 1983. – 22 червня.
24. *Русов А.* Вказана праця. – С. 2.
25. *Шафонський А.* Вказана праця. – С. 443, 465.
26. Там само. – С. 454, 456.
27. Материалы для географии… – С. 347.
28. Там само.
29. Чернігівщина… – С. 123.
30. Материалы для географии… – С. 347.
31. Чернігівщина… – С. 123.
32. *Русов А.* Вказана праця. – С. 353.
33. Там.само. – С. 353.
34. Там само. – С. 348, 350.
35. Материалы для географии… – С. 255.
36. Там само. – С. 360.
37. Там само. – С .360.
38. Там само. – С. 361.
39. *Русов А.* Вказана праця. – С. 353-354.
40. Обзор Черниговской губернии за 1890 год. – Чернигов, 1891; *Русов А.* Описание Черниговской губернии. – Т.2. – Чернигов, 1899. – С. 287.